

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

92

НОВИ САД
2015

Др БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ,
Београд, Србија

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ У МИНИСТАРСТВУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА (1892–1897)¹ [Први део]

САЖЕТАК: Слободан Јовановић, након завршетка студија и повратка из Париза у Београд, пет година је радио у Министарству иностраних дела Краљевине Србије. Био је чиновник Просветног одељења (Пропаганде), посебног одељења Министарства иностраних дела, налик на одељења за источне послове у страним Министарствима иностраних дела. Након годину дана рада Слободан Јовановић је именован за аташеа Посланства у Цариграду, где је на дипломатској дужности био заједно са Михаилом Г. Ристићем (1893/94). По повратку у Београд почео је да сарађује са политичим листом *Ред*, који је покренуо Павле Маринковић, иначе његов школски друг и пријатељ. У уводницима *Ред*а Јовановић је објавио спољнополитичке анализе, у којима је, повећујући чланке из различитих британских новина, показао како аустроугарска пропаганда припрема европско јавно мњење за могућу интервенцију у Србији. На ове чланке реаговала је домаћа и страна штампа. Слободан Јовановић је (1894) унапређен у секретара 5. класе и одређен за шефа Пропаганде и деловођу Просветног одбора, саветодавног тела Министарства иностраних дела у националним, просветним и црквеним питањима српског народа у Старој Србији и Македонији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балкан, Стара Србија, Македонија, македонско питање, пропаганда

УВОД

Слободан Јовановић (1869–1958) је рођен у Новом Саду, где су у то време живели његови родитељи – Владимир Јовановић (1833–1922), политички емигрант, либерални идеолог, један од оснивача Уједињене омладине српске,

---

¹ Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

будући министар финансија у влади која је водила ослободилачке ратове (1876–1878), професор Велике школе,² и Јелена Јовановић, рођ. Маринковић из Новог Сада.³ Након завршене Прве београдске гимназије, Слободан Јовановић је студирао у иностранству (1886–1891). У Женеви је завршио правни факултет (лиценцијат), након чега је студирао политичке науке у Паризу. У Министарству иностраних дела Краљевине Србије радио је пет година (1892–1897), скоро све време у Просветном одељењу (званом Пропаганда). Јовановићева сестра Правда удала се за Михаила Г. Ристића (1864–1925), који је такође радио на пословима пропаганде (шеф Пропаганде, конзул и генерални конзул у Скопљу и Битољу, посланик у Букурешту и Риму, и делегат Краљевине СХС у Међународној дунавској комисији у Братислави).

За ванредног професора Правног факултета Велике школе на предмету Опште и посебно државно право Слободан Јовановић је изабран и постављен 1897. године.⁴ На Правном факултету Велике школе и Универзитету у Београду предавао је као ванредни, редовни и хонорарни професор око четрдесет година (1897–1941),⁵ са паузама у време ратова. Био је декан Правног факултета, ректор Универзитета у Београду и председник Српске краљевске академије. У балканским ратовима и Првом светском рату обављао је дужност шефа Ратног пресбиора Обавештајног одсека Врховне команде (1912–1917), са прекидима између ратова. Као водећи правни стручњак учествује⁶ у раду једног одбора на Мировној конференцији у Паризу⁷ и потом у припреми *Нацрта устава* државе Срба, Хрвата и Словенаца (*Нацрт устава* стручног правничког саветодавног радног тела владе чији је био председник није

² „Најважнији догађаји у Владимировим животу били су његово учешће у Омладинском покрету и његов улазак у Владу која је водила турске ратове. И Омладински покрет и турски ратови били су плод националистичке идеологије, којом је цео јавни рад Владимирова био надахнут”. Вид. Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић”, [у:] *Сабрана дела* 11 (ур. Р. Самарцић и Ж. Стојковић), Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990–1991 (даље: *СД*).

³ Васа Стајић, „Маринковићи”, [у:] *Новосадске биографије* 3, Нови Сад 1938, 38–44. Сестра од стрица (др Вука Маринковића, ректора београдског Лицеја) Јелене Јовановић, рођ. Маринковић, Христина Маринковић, се удала за Николу Хаџи-Тому (26. августа / 7. септембра 1865), чијом сестром Софијом је био ожењен Јован Ристић.

⁴ У указу пише Државно право. У то време пун назив предмета је Опште и посебно државно право. У ствари, реч је о два предмета, Општем учењу о држави и Уставном праву Србије (сваки по један семестар). Вид. чл. 2. Уредба Правног факултета (3/15. јануар 1897), [у:] *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду* (прир. Драгољуб Т. Баралић, Београд: Научна књига, 1967, 105.

⁵ Слободан Јовановић је после пензионисања (1940) изабран за хонорарног професора Правног факултета. Вид. Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, књ. 2, том 2, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2002, 46, 308.

⁶ За приказивање догађаја из прошлости осим перфекта користи се (у српском језику и у страним језицима) приповедачки (историјски) презент. Употребом приповедачког презента смањује се оптерећење текста сталним понављањем глагола *јесам*. Користе га Стојан Новаковић, Богдан Поповић, Слободан Јовановић...

⁷ *Зайисници са седница Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919–1920*. (прир. Б. Кризман, Б. Храбак), Београд: Институт друштвених наука, 1960.

прихваћен).⁸ Као председник Српског културног клуба (1937–1941)⁹ ушао је у владу армијског генерала Душана Симоновића. Учествовао је у раду четири владе, два пута као председник и два пута као потпредседник.¹⁰ На предлог Слободана Јовановића, као председника владе (1942–1943), бригадни генерал Драгољуб Михаиловић унапређен је у дивизијског и армијског генерала и именован за министра војног и начелника Генералштаба. Јовановић је истовремено обављао дужност председника Министарског савета (владе) и заступника (заменика) министра војног. Крајем маја 1944. године краљ Петар II понудио је Јовановићу да га именује за председника владе и заступника свих осталих министара, до чега није дошло.¹¹ После рата Јовановић је председник Југословенског народног одбора у Лондону (1945–1958). Пресудом Војног већа Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије осуђен је на затвор с принудним радом у трајању од 20 година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства (15. јул 1946).¹² Рехабилитован је 2007. године. Због пресуде (конфискација имовине) и (касније) рушења куће Јовановића и Ристића у Београду (Симица 25),¹³ породична библиотека и архива (заоставштина Владимира Јовановића, Михаила Ристића и Слободана Јовановића до 1941) делом су уништене, делом распарчане али сачуване,

⁸ Нацрт је предвиђао историјске покрајине (не и федерализам) и дводомни систем.

⁹ Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба”, *Токови историје* 1 (2012), 27–51.

¹⁰ Борис Милосављевић, „Јовановићев портрет Драже Михаиловића”, [у:] Слободан Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића* (прир. Б. Милосављевић), Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2012, 7–32.

¹¹ На састанку са Слободаном Јовановићем нови енглески амбасадор пренео је Черчилову поруку да краљ треба да ода јавно признање партизанима. Убрзо је образована прва влада Ивана Шубашића (1. јун 1944). Вид. С. Јовановић, „Питање генерала Михаиловића” [написано 1946. године, објављено 1976], [у:] С. Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића*, 43–45.

¹² Јовановић је дао јасну и прецизну анализу овог судског процеса. Вид. С. Јовановић et al., „Оцена о суђењу” [писмо светским медијима, 15. јул 1946], *Порука* 30–31 (1. август 1955).

¹³ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Слободана Јовановића (ЗСЈ), 14891/2, Пријава стана (Слободана Јовановића), попунио Владимир Јовановић (7. октобар 1919). Кућу (Симица 25) купио је Владимир Јовановић на име своје малолетне деце од Стојана Бошковића, кума и колеге у влади. Уговор од 1/13. маја 1879 (Београд), цена куће била је 1.450 дуката, Олга Красић-Марјановић, *Слободан Јовановић (1869–1958)*, каталог изложбе [документи и фотографије], Београд: Правни факултет, Завод за уџбенике, 2009, Сведочанство, 1/13. мај 1879; Историјски архив Београда (ИАБ), Лични фонд Владимира Јовановића (ЛФВЈ), К-1/II, 5. Кућа је реновирана после Првог светског рата (1919, 1922), ИАБ ЛФВЈ К-6/VII, 3, Јелена Јовановић (унуку) Андрији (Андри) М. Ристићу, Београд 14. јул 1922. У кући су после Првог светског рата живели Владимир Јовановић, Јелена Јовановић, Слободан Јовановић, Михаило Г. Ристић (једно време на дужности у Братислави), Правда и Андри Ристић (студирао и докторирао права у Београду 1932). Правда Ристић је била, у ствари, власник куће, пошто је Слободан Јовановић свој део куће уступио сестри после њене удаје за Михаила Ристића (5/17. септембар 1897). Због тога кућа није била конфискована (1946). На месту куће Јовановића данас се налази Дом здравља у Симици улици у Београду.

а делом изгубљене, или још увек недоступне.¹⁴ И породична гробница Јовановића је „прекопана”, односно отуђена.¹⁵

Слободан Јовановић је објављивао радове (књиге, текстове, приказе) из општег учења о држави (филозофија политике и права), уставног права, опште и националне историје, уставне историје, историје политичке филозофије и теорије, политичке и формалне социологије, социологије религије, проучавања књижевности и књижевне и позоришне критике.¹⁶ Сарађивао је у политичком листу *Ред*, књижевном часопису *Српски њреџлед*, *Архиву за љравне и друшћивене науке*, *Полиџици* и бројним листовима и часописима. Један је од оснивача и уредника *Српског књижевног гласника* (1901–1941).

Јовановићева биографија из времена када је радио у Министарству иностраних дела (1892–1897) значајна је за разумевање његовог политичког рада и политичких гледишта. Јовановић је, као и Јован Ристић и Стојан Новаковић пре њега, у појединим случајевима био сведок, учесник догађаја и историчар. Његови мемоарски записи, сачувана писма и документи су важан извор за истраживање политике Краљевине Србије према Старој Србији и

¹⁴ Кућа је била оштећена у бомбардовању Београда за време Првог светског рата, када је и опљачкана. Део библиотеке је ипак сачуван. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/13, Владимир и Јелена Јовановић Слободану Јовановићу, Врњачка бања, 19. децембар 1918. / 1. јануар 1919. У породичној библиотеци вероватно су некада биле и књиге и преводи (са немачког) прадеде Слободана Јовановића, Константина Маринковића, новосадског свештеника (објављени почетком XIX века), др Вука Маринковића, ректора Лицеја, и др Димитрија Матића, брата од тетке Владимира Јовановића. Сачуван је попис 77 књига Владимира Јовановића из 1856. године (са ценама у чаршијским грошевима). ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 6, В. Јовановић, „Моје књиге (1854–1857), 25. фебруара 1856. у Хохенкајму”. Сачувано је сведочанство Лепосаве Беле Павловић о поступању са књигама и лично архивом Слободана Јовановића после доношења пресуде: „Ушла сам у кућу и тада сам видела да су у кући још три човека који су претурали по стварима ујака Слободана. Њих двојца су били у кући листајући по књигама и списима и претуралујући све што је имало везе са ујака Слободаном [...] износили их до прозора према дворишту, док је онај трећи који је био у дворишту све то уништавао. Соба ујака Слободана је била до улице а они нису хтели да се види шта раде па су ствари бацали кроз другу собу чији прозор је био окренут ка дворишту”. Нека документа и ствари су сачуване и касније даване рођацима на чување. Правда Ристић је Лепосави Бели Павловић дала једну књигу и сат да их однесе Слободану Јовановићу кад буде путовала у Лондон.” Вид. Желимир Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић” *Књижевне новине* 1027–1030 (1. 2 – 1. 3. 2001), 28–29. Део заоставштине из куће Јовановића и Ристића чува се у Архиву САНУ (*Успомене Владимира Јовановића*, Заоставштина Слободана Јовановића, Заоставштина Михаила Г. Ристића), а део у Историјском архиву Београда у Личном фонду Владимира Јовановића (ИАБ, ЛФВЈ), а део код сродника Јовановића и Ристића. Вид. Миле Станић, „Заоставштина Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ у Београду”, *Архивска грана као извор за историју*, *Међународни научни скуп*, 15–16 мај 2000, Београд, 245–361; О. Красић-Марјановић, *Слободан Јовановић (1869–1958)*, каталог изложбе [документи и фотографије са изложбе], Београд: Правни факултет, Завод за уџбенике, 2009. До сада ниједан део Јовановићеве оставштине није пронађен у Безбедносно-информативној агенцији Републике Србије.

¹⁵ На месту где је била гробница Јовановића сада се налази друга гробница. У евиденцији сахрањених београдског Новог гробља нема имена Владимира Јовановића. Није, међутим, реткост да нису записана имена личности које су прве сахрањене у својим гробницама. Владимир Јовановић је сахрањен на београдском Новом гробљу у 3. парцели у гробници бр. 79 (3. реда). ЛФВЈ, К-1/1, 13, Владимир Јовановић, „Последња жеља”; „Жеља и наредба о начину сахране, 27. мај 1907.” и документа везана за сахрану (рачуни, признанице и др.).

¹⁶ Добрило Аранитовић, *Библиографија Слободана Јовановића*, Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2010.

Македонији крајем XIX века. Јовановићеви радови, због поузданости, коришћења архивске грађе и извора (међу којима има данас недоступних), проблемског приступа и углавном непревазиђених оцена политичких ситуација и њихових актера, представљају веома сигуран ослонац за даља истраживања, што није чест случај.¹⁷

* * *

Државни питомци Краљевине Србије били су у обавези да по завршетку студија у иностранству у државној служби проведу време једнако времену примања стипендије.¹⁸ Пошто је на Правном факултету Универзитета у Женеви положио лиценцијатске испите и добио научни степен лиценцијата (1890),¹⁹ Слободан Јовановић наредних годину дана (1890/1891) проводи у Паризу, где студира на Школи политичких наука (*École libre des sciences politiques*).²⁰

¹⁷ Слободан Јовановић због стила не нарушава поузданост и објективност. Јовановићево оцење личности најчешће су сагласне са сачуваним оценама истих личности, које су имали Стојан Новаковић, Михаило Г. Ристић, Јован М. Јовановић, Богдан Поповић... Јовановић даје израз већ познатом мишљењу о појединим личностима које „виси у ваздуху” београдског друштва у једно време када су се „сви знали” (и то не само из сличних друштвених кругова). Погрешно је учитавати у Јовановићево оцење личне емоције, осветољубивост и бурне реакције, које су у кругу његових пријатеља презиране као типичне скоројевићке особине недостојне центлмента који мора да обуздава осећања и са пуном свешћу о својим могућим предрасудама, тежи непристрасности и објективности у оценама вредности државничког, научног и уметничког доприноса и карактерних особина личности истакнутих у политици, науци и уметности. Извесну потешкоћу несумњиво представљају предуслови које треба да испуни тумач Јовановићевог текста, као што су одговорајући степен, али и ширина образовања и културе („књижевно васпитање”, познавање књижевности и историје на страним језицима), увежбаност у логичком мишљењу и избегавању (не)намерних логичких грешака (софистерије) и, наравно, моћ расуђивања. Поред фактографије неопходно је познавати, односно осећати дух времена и друштво Јовановићевог доба и познавати језик његовог друштвеног круга, који је веома различит од социјалистичког и постсоцијалистичког језика, због чега постоји потреба и за „превођењем” његовог текста. Једино се тако може избећи једнострано интерпретирање Јовановићевог текста као лепе књижевности и наивно уношење данашњих и личних предрасуда у тумачење ставова које износи. Наводна „велика открића” Јовановићевих грешака, готово редовно су нетачна или макар проблематична, али могу послужити као добар „лакмус папир” за оцену самих критичара. Често у областима којима се бавио нема нових квалитативних оцена (у постмарксистичко време), већ само квантитивних допуна (или евентуално промена угла посматрања), које су често сасвим у складу са оценама које је он већ дао. Вид. Борис Милосављевић, „Богдан Поповић. Културни образац, књижевно васпитање и друштвена критика (Теорија скоројевића)”, *Књижевна историја* 153 (2014), 427–467.

¹⁸ Архив Србије (АС), Министарство просвете и црквених послова (МПс), Просветно одељење (АС, МПс–П), 1890, XXVI, 100, Правила за државног питомца.

¹⁹ АС, МПс–П, 1890, XXIX, 21; ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 6, Јелена Јовановић (мајци) Александри Маринковић, Женева, 20. април 1888. Не знамо о којем календару је реч у писму пошто су Јовановићи тада живели у Женеви.

²⁰ Студије права и политичких наука нису идентичне данашњим студијама. Програм студија и списак студената (1890/91) са париским адресама налази се у: Archives des Sciences Po, Ecole libre des sciences politiques, кутије 1 SP 3; 1 SP 13а. Две Јовановићево молбе за стипендирање студија политичких наука у Паризу министар просвете и црквених послова (Андра Николић) није одобрио. АС, МПс–П, 1890, XXIX, 21, Слободан Јовановић министру просвете и црквених послова Андри Николићу, Женева, 5/17. јул 1890; С. Јовановић А. Николићу, Београд, 22. октобар / 3. новембар 1890; АС, МПс–П, 1891, XXXIII, 96, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 26. септембар / 8. октобар 1891.

Од пет година проведених на студијама у иностранству, стипендију је примао мање од годину и по дана.²¹ Као државни питомец био је дужан да прихвати државну службу „која му се да са могућим обзиром на науке које је учио”.²² Јовановић у писму министру просвете и црквених послова (Андри Николићу) предлаже да буде препоручен министру иностраних дела (Михаилу Кр. Ђорђевићу), јер би, с обзиром на своје студије, „у дипломатској струци могао свој дуг држави најбоље одужити”.²³ Напомиње да, ако није могуће да ступи у дипломатску службу, може као правник да служи и у судској струци.²⁴

Четири и по месеца касније (14/26. марта 1892)²⁵ постављен је за писара 2. класе Првостепеног суда Округа подунавског у Београду.²⁶ Да би се разумеле околности у време Јовановићевог повратка у Београд из Париза, промена политичких околности у наредном периоду, као и политичке, породичне и друштвене прилике у време када је Јовановић прешао из судства у Министарство иностраних дела, потребно је имати у виду позитивно законодавство тога времена, догађаје који следе, као и личности које у њима посредно и непосредно учествују, а налазе се на одговарајућим дужностима у тадашњој државној хијерархији. Неопходно је размотрити целину историјских околности, и осим политичког узети у обзир и друге аспекте, пре свега социолошке, водећи при томе рачуна и о променама у српском језику, пре свега у значењима појединих речи и појмова.

Указ о именовању Јовановића за писара 2. класе Првостепеног суда Округа подунавског у Београду, у име краља Александра I, донело је Краљевско намесништво, као вршилац краљевске уставне власти, у које је краљ Милан именовао Јована Ристића, свог некадашњег намесника, вођу либерала, генерала Косту Ст. Протића (поузданик краља Милана)²⁷ и генерала

²¹ АС, МПс–П, 1891, XXXVIII, 82, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 30. октобар / 11. новембар 1891; Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози”, [у:] *СД* 12, 732. У овој школи студирао је годину дана и Михаило Г. Ристић.

²² АС, МПс–П, 1890, XXVI, 100, Правила за државног питомца.

²³ АС, МПс–П, 1891, XXXVIII, 82, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 30. октобар / 11. новембар 1891; Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози”, 727, 732.

²⁴ Исто.

²⁵ Пошто се Слободан Јовановић у својим радовима придржава јулијанског календара (осим у случајевима од значаја за догађаје у спољној политици када напореда даје датуме из оба календара), због лакшег паралелног читања његових студија, у раду ће бити узимана у обзир оба календара. Тако се избегавају и грешке до којих долази због непрецизности или коришћења израза аутора који су се придржавали јулијанског календара, па се нпр. тврди да је краљ Александар Обреновић јуна 1894. године посетио султана у Цариграду. Према новом календару, међутим, државна посета није била само у јуну, већ и у јулу, када су, два суверена имала више састанка у царском двору, 19. јуна / 1. јула, 21. јуна / 3. јула, 22. јуна / 4. јула. У јулу је била и посета Васељенској патријаршији (19. јуна / 1. јула). Дакле, ако се у тексту стриктно придржавамо грегоријанских датума, морали бисмо, прецизно се изражавајући, да кажемо да је краљ Александар јуна и јула 1894. године посетио султана, за разлику од Слободана Јовановића, који може да каже да је посета била у јуну јер се у тексту придржава тадашњег званичног (јулијанског) државног календара: „Краљ Александар посетио је султана у току месеца јуна 1894”. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 261. Слободан Јовановић има наслове поглавља који су непреводиви на георгијански календар, као што је нпр. поглавље под насловом „Девети август”.

²⁶ *Српске новине* (даље: *СН*), 18/30. март 1892.

²⁷ С. Јовановић, „Девети август”, [у:] *Влада*, 168.

Јована Бели-Марковића (Баба-Дудић).²⁸ Постављења судских чиновника предлаже, а указ премапотписује и спроводи у дело министар правде (у то време Глигорије Гершић).²⁹ У намесништву су били либерали, у влади радикали, а у опозицији напредњаци. Други намесник краљевског достојанства, генерал Константин (Коста) Ст. Протић, отац Драгутина Протића, друга Слободана Јовановића, умро је исте године.³⁰ Двочлано намесништво, које према *Устави* (чл. 71) отправља послове до првог састанка Народне скупштине, ускоро обара владу Николе Пашића (пошто Ристић није могао да се договори са радикалима око избора трећег намесника),³¹ а нову формирају либерали на челу са Јованом Авакумовићем (9/21. август 1892).³² Отац Слободана Јовановића, Владимир Јовановић, који се после абдикације краља Милана вратио у земљу и као (хонорарни) професор Велике школе (1890) предавао Народну (политичку) економију, у то време је члан Државног савета (1890–1901).³³ Иако се, наравно, не сме мешати редослед догађаја са њиховом узрочно-последичном везом (логичка грешка *post hoc ergo propter hoc*), некада и сам след догађаја може да наведе на исправне закључке. С обзиром на пад радикалске Пашићеве владе и образовање либералске Авакумовићеве владе, отворила се могућност да Слободан Јовановић (који је испуњавао све потребне формалне услове тога времена) пређе из судства у дипломатију, што му је, судећи према писму које је упутио министру просвете, била прва жеља. Треба имати у виду и да се у то време либерали и напредњаци у чијим редовима су представници дела старијих (виших) друштвених слојева, супротстављају радикалском преузимању власти (1889–1892).³⁴ При томе, не мора да значи да Јовановић не би и у другим околностима прешао у Мини-

²⁸ Краљ Милан је имао право да именује намеснике краљевског достојанства. Вид. чл. 70. *Устава за Краљевину Србију* (1888) у: *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије* (1835–1941) (прир. Д. Мрђеновић), Београд, Нова књига, 1988 (даље: *Устава*), 114.

²⁹ Вид. чл. 136. *Устава* (1888), 122. Глигорије Гершић (либерал, потом радикал), био је професор Државног права, Међународног права и Енциклопедије права на Великој школи. Вид. Љубица Кандић, *Историја Правног факултета 1808–1905*, 1, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 412–413.

³⁰ Јовановићи су били у пријатељским односима са Протићима. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/12, Владимир Јовановић Јелени Јовановић и деци, Београд, 14/26. март 1890; АСАНУ, ЗСЈ, 14891/120, Драгутин Протић Слободану Јовановићу, Висбаден, 7. септембар 1928.

³¹ С. Јовановић, „Девети август”, *Влада*, 168–171, 237–238.

³² Јован Авакумовић је Бели-Марковићев сестрић у другом колону (Баба-Дудићи). Краљевско намесништво оборно је краљ Александар (1. априла 1893), према плану краља Милана. Вид. Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Београд: Б. Цвијановић, 1912, 71.

³³ Владимир Јовановић, *Устомене* (ур. В. Крестић), Београд: БИГЗ, 1988 (даље: В. Јовановић, *Устомене*), 480; Љ. Кандић, *Историја Правног факултета*, 1, 319–320, 414; *Устава* (1888), чл. 142.

³⁴ Ни радикали нису лишени личности из ових виших и старијих друштвених редова (нпр. Андра Николић), али је први утисак који су остављали у то време био везан за радикално социјалистичко левичарство Светозара Марковића и „сељачку демагогију” којом су се вешто служили (чувени „гуњак и опанак”). По доласку на власт видело се да радикална странка није баш сасвим сељачка. Јовановић указује на три основне групе радикалских посланика – сеоске газде, паланачке трговце и варошку интелигенцију.

старство иностраних дела.³⁵ У сваком случају, само десетак дана након образовања нове либералске владе, Слободан Јовановић је постављен за писара 2. класе Министарства иностраних дела (20. август / 1. септембар 1892).³⁶ Истим указом именовани су Слободан Јовановић и Матеја Бошковић (већ у дипломатији), синови политичких истомишљеника, блиских пријатеља и кумова, Владимира Јовановића и Стојана Бошковића (тада посланик у Букурешту), некадашњег министра просвете и црквених послова, идеолога Либералне странке и професора Велике школе.³⁷

У време када Слободан Јовановић почиње да ради у Министарству иностраних дела увелико се води пропагандни рат балканских држава, „рат огорчен, на живот и смрт, без бирања средстава”, како га описује један од шефова Пропаганде Михаило Г. Ристић.³⁸ Овај пропагандни рат води се због решавања македонског питања, као дела источног питања.³⁹ Послови пропаганде били су усмерени на простор тадашње балканске Турске који се називао Старом Србијом (Рашка, Косово, Метохија и Скопско-тетовска област)⁴⁰ и Македонијом (Јужном Србијом). Границе области на Балкану различито се тумаче у различитим балканским државама (нпр. бугарско тумачење границе области Македонија другачије је од српског).⁴¹ За Србе Косово није само назив за област, већ појам који у континуитету има нарочит значај и због тога политичку тежину о којој се увек мора посебно водити рачуна.⁴² Стара Србија и Македонија биле су подељене на административне јединице турске државе и епархије Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије.

³⁵ Могао је нпр. да га препоручи Андри Николићу Богдан Поповић по свом повратку у Београд из Париза, где су се Јовановић и Поповић спријатељили.

³⁶ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Административно одељење (АС, МИД–А), 1892, 9483; *СН*, 25. август / 6. септембар 1892.

³⁷ У Политичком одељењу Министарства (1893) била су два секретара 5. класе, Михаило Г. Ристић и Матеја С. Бошковић, и један писар 2. класе, Слободан Јовановић (постављена лица). Вид. *Државни календар*, Државна штампарија (даље: *Државни календар*), Београд 1894. Податке о Матеји Бошковићу као конзулу у Скопљу вид. у: Милош Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901. године”, [у:] *Устаници и побуне Срба у Турској у XIX веку*, зборник радова (поводом 170 година од избијања Нишке буне) (ур. Р. Виденовић), Филозофски факултет Ниш 2012, 113, фн. 11, 119–121.

³⁸ Михаило Ристић, „Извештај о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана” [1893], препис од 29. августа 1903, [у:] Биљана Вучетић, *Нациа сѣвар у Османском царствѣ*, Београд: Историјски институт, 2012 (даље: М. Ристић, „Извештај [1893]”), 38.

³⁹ Вид. више у: Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд: Г. Кон, 1938.

⁴⁰ Називи области који су следили након старијег термина „српске земље” (С. Новаковић), као и њихове границе унутар административних граница турске државе, засебна су тема која има дугу предисторију. Сам појам Старе Србије није био јасније одређен до друге половине XIX века. Вид. Славенко Терзић, *Стара Србија, драма једне цивилизације (XIX–XX век)*. *Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Н. Сад, Београд 2012 (даље: *Стара Србија*), 15–44

⁴¹ Различито се тумаче области и различите су грчке, бугарске и српске претензије. Грци су и Скопље сматрали својим градом. Вид. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, [у:] *Сјоменица Стојана Новаковића*, Београд 1922, 161–169.

⁴² Пошто је ово више него познато, навешћемо само један пример. Није без разлога прилично ослобођења Старе Србије и Македоније (1912), дакле постизања крајњег циља свих активности пропагандне делатности и четничке акције, на ратној медаљи коју су добили учесници Првог балканског рата уписано „Освећено Косово”.

Административне јединице мењају се према проценама турске државне власти о њиховој целисходности.⁴³ Епархије православне цркве имају историјско порекло, али се усклађују и са новим државним и административним границама. Делови епархија са седиштем на подручју Босне и Херцеговине (Сарајевска и Мостарска епархија) остали су нпр. изван простора који је за посела Аустроугарска (што је питање које је дуго решавано).⁴⁴

Да би се разумела политика Краљевине Србије према Старој Србији и Македонији, треба имати у виду да је српска политичко-пропагандна акција на простору тадашње (балканске) Турске (са циљем коначног ослобођења и уједињења српског народа), након успешног почетка, имала дуг, скоро десетогодишњи прекид у свом раду (1876–1885), изазван српско-турским ратовима (1876–1878).⁴⁵ Пошто је главни циљ политике кнеза Михаила био рат са Турском,⁴⁶ склопљени су споразуми са Црном Гором, Грчком, Румунијом и Бугарским револуционарним одбором.⁴⁷ Србија је тада имала мрежу повереника на целом Балкану и четовође спремне да покрену добровољце кад дође до рата за ослобођење од турске власти.⁴⁸ У време након смрти кнеза Михаила, Кнежевско намесништво основало је 1868. године Просветни одбор за школе и учитеље у Старој Србији (митрополит Михаило, архимандрит Нићифор Дучић, Панта Срећковић, Милош Милојевић).⁴⁹ Три године касније отворена је Призренска богословија (1871), захваљујући Сими Андрејевићу Игуманову и руском призренском вицеконзулу Јастребову (Иван Степанович Јастребов).⁵⁰ Пре српско-турских ратова (1876–1878) турска власт није ометала оснивање српских школа, којих је било скоро седамдесет на подручју Старе Србије и Македоније.⁵¹ После ратова турске власти

⁴³ О административној подели вид. у: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2009.

⁴⁴ Решено је одлуком Синода Васељенске патријаршије о припајању Рашко-призренској митрополији. АС, МИД, Политичко-просветно одељење (ПП), 1893, 179, XIII, пп бр. 307, Посланик, пуковник Јеврем Велимировић министру иностраних дела Андри Николићу, 10/22. октобра 1893; АС, МИД–ПП, 1894, 217, IV, Ј. Велимировић Ђорђу Симићу, председнику Министарског савета, министру иностраних дела, 9/21. марта 1894.

⁴⁵ С. Јовановић, *Влада*, 94. Уп. М. Ристић, „Извештај [1893]”, 38. О одређењу појма Старе Србије вид. С. Терзић, *Сџара Србија*, 17–44.

⁴⁶ С. Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила*, [у:] *СД* 3, 347, 413.

⁴⁷ Исто, 448; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 76.

⁴⁸ С. Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила*, 450.

⁴⁹ Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 167; *Јужна Србија*, 125; Јован Хаџи-Васиљевић, *Просветне и ђилићичке ђрилице у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928.

⁵⁰ И. С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве. Из ђуничкоџ записника*, Београд 1879; Коста Н. Христић (кум Јастребова), „Солунске успомене (1889–1890)” [1922], [у:] *Записи сџароџ Беоџрађанина*, Београд: Нолит, 1989 (даље: *Записи*), 191–201; *Иван Сџејанович Јасџребов* (зборник радова), Београд, Призрен: Историјски институт САНУ, Призренски округ, Општина Призрен, 1997; С. Терзић, *Сџара Србија*, 427–435.

⁵¹ С. Јовановић указује на спискове српских школа код Јована Ристића и Михаила Ристића, чији списак је поузданији. Наводи да се Јован Ристић без проверавања послужио списком који је (1874) влади поднео архимандрит Нићифор Дучић, као председник саветодавног одбора за македонске ствари. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 92. О српским школама вид. и Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 126.

прогањају српске учитеље, а српске школе остају само северно од Шар-планине.⁵²

Почетком 1885. године аустроугарски министар финансија и управник Босне и Херцеговине (1882–1903) Бенјамин Калај (Béni Kállay de Nagy-Kálló), у намери да скрене пажњу Србије са Босне, указује на ширење Бугарске у Македонији, о чему тадашњи посланик у Бечу Милан М. Богићевић (брат од ујака оца краља Милана) извештава владу.⁵³ После ове поруке (упућене краљу Милану и председнику владе Милутину Гарашанину)⁵⁴ обнавља се српска политичко-просветна акција у Турској.⁵⁵ Напредњачка влада Милутина Гарашанина саставља програм просветно-културног рада под називом „Упутство за одржавање утицаја у Старој Србији и Македонији” (1885).⁵⁶ Посланик у Цариграду Јеврем Грујић покушава да постигне договор са Васељенском патријаршијом о постављању српских владика.⁵⁷ Наредне године за посланика у Цариграду именован је Стојан Новаковић (1886–1891) са задатком да склопи железнички, трговински и конзуларни уговор са турском владом.⁵⁸ После склапања привремене конзуларне конвенције (4/16. септембар 1886) и усвајања *Закона о усјиројсџиву Минисџарсџива иносџираних дела, диџломатџских засџуйниџџава и конзулаџа Србије у иносџираниџиву* (1/13. новембар 1886),⁵⁹ отварају се генерални конзулати у Скопљу и Солуну (21. јануар / 2. фебруар 1887) и конзулати у Приштини и Битољу (1889).⁶⁰ Пруга Београд–Солун отворена је маја 1888. године, док је трговачка конвенција

⁵² О општој државној политици у Македонији у време, пре и током Јовановићевог рада у Просветном одељењу МИД-а вид. С. Јовановић, *Влада*, 91–99; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.

⁵³ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (АС, МИД–ПО), 1881–1886, VI, II, 9, Милан М. Богићевић, посланик у Бечу, Милутину Гарашанину, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Беч 10/22. фебруара 1885; АСАНУ, ЗМР, 14243, 4109, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, март/април [нема датума] 1895. Јовановић упућује на ово Богићевићево писмо у *Влади*, 1, 92, фн. 2. Михаило Ристић преноси цело писмо у Извештају [1893], *Наџа сџвар у Османском царсџиву*, 40–41. Уп. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 168.

⁵⁴ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 127.

⁵⁵ У односима између држава, а нарочито када је реч о великим силама, од посебног су значаја поруке које се упућују (на различите начине и преко преносилаца од поверења, чији формални ранг није од значаја). Поруке нису јасна и детаљна упутства, већ се односе на суштинска политичка питања. Актерима на највишем државном врху у датом тренутку су, углавном, јасне. Порука из Беча значи да Србија не треба да се бави Босном (у складу са Тајном конвенцијом 1881), али да неће имати сметњи ако се ангажује према југу и супростави Бугарској акцији која је узела великог маха. Све ово, наравно, треба узети у обзир у контексту целокупне напредњачке политике и политике краља Милана.

⁵⁶ АС, Фонд Милутина Гарашанина, бр. 836. Вид. М. Војводић, „Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889–1892)”, *Вардарски зборник* 1 (1999), 4 (даље: М. Војводић, „Владимир Карић”).

⁵⁷ С. Терзић, *Сџара Србија*, 129.

⁵⁸ С. Јовановић, *Влада*, 93; М. Војводић, „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)”, *Вардарски зборник* 3 (2004), 9–40 (даље: М. Војводић, „Конзуларна конвенција”).

⁵⁹ *СН* (7/19. новембар 1886). Према *Усџаву* (1888) законодавну власт врше краљ и народно представништво, а извршну власт има краљ. Врши је преко својих одговорних министара које поставља и разрешава. Према *Закону* (1886) посао Министарства иностраних дела је политичке и административне природе.

⁶⁰ Конзуларна конвенција између Србије и Турске закључена је тек 29. фебруара / 12. марта 1896. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 93; М. Војводић, „Конзуларна конвенција”, 16–17.

потписана и ратификована јуна исте године.⁶¹ У то време се обележава петогодишњица Косовске битке (1889).⁶²

С обзиром на прилике у турској држави, основно питање у делокругу рада Пропаганде било је црквено питање. Слободан Јовановић Пропаганду назива и Просветно-црквеним одељењем.⁶³ Народ је у то време „још чувао стари ред”, постио и редовно одлазио у цркву,⁶⁴ а могао је да бира између литургије на грчком језику у црквама Васељенске патријаршије или на црквенословенском језику у црквама Бугарске егзархије. Васељенска патријаршија и Бугарска егзархија (у Турској) заступале су грчке, односно бугарске интересе.⁶⁵ Оне су правно признате од стране турске државе (имају правни субјективитет, правну способност). Правно (званично) признање (*de jure*) не мора се поклапати са стварним стањем (*de facto*), односно канонским признањем (за Васељенску патријаршију Бугарски егзархат је шизма настала из јереси етнофилетизма).⁶⁶ Пошто није било (позитивно-правно, а ни црквено-канонски гледано) признате српске цркве у Турској (нпр. Пећке патријаршије или Српског егзархата),⁶⁷ није било ни српске рубрике у турским пописима, па ни правног признања постојања Срба у Турској: „Срби, немајући своје признате цркве, остали су без своје рубрике у турским пописним књигама”.⁶⁸ Под изговором борбе за богослужење на словенском, насупрот

⁶¹ М. Војводић, „Рад на закључењу железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске”, [у:] *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса* (пр. В. Крстић), Београд: СКЗ, 2012 (даље: М. Војводић, *Стојан Новаковић*), 113–138.

⁶² С. Терзић, *Стара Србија*, 64–67.

⁶³ С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁶⁴ Миле Станић, „Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића”, *Вардарски зборник* 2 (2003), 69–141 (даље: М. Ристић, „Успомене на митрополите”).

⁶⁵ Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија*, 16, 65.

⁶⁶ Ј. М. Јовановић је назива Бугарском шизматичком црквом. Вид. Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија*, 65. Под термином црква може се подразумевати цела црквена организација, део црквене организације (са епископом или без њега) или само ниво парохије (црква, међутим, не може самостално да делује без барем три епископа). За разлику од државноправно признатих цркава, може се рећи да постоје оне које још нису признате, а *de facto* постоје са целом унутрашњом организацијом на одговарајућој територији, или постоје само делом своје организације (на делу територије) или само на одређеним нивоима своје унутрашње хијерахије. За Бугарски егзархат (*de facto* Бугарску православну цркву) може се рећи да правно не постоји пре државног акта којим је признат. То наравно не значи да бугарска црквена организација није постојала (у целини или у делу) пре тренутка правног признања. Засебна је тема канонско (црквенословенско) признање, које наравно може али и не мора утицати на државноправно признавање, односно политички став који држава заузима према одређеној верској заједници (цркви и др.). Црквене организационе јединице могу, при томе, имати већину или део верника из народа из којег није свештенство (цело или већинско) свих или само неких рангова унутрашње хијерархије. На црквеним организационим јединицама Васељенске патријаршије нижим од епархија, дакле парохијама, има српских и румунских свештеника (румунска пропаганда ради са Цинцарима, тј. Аромунима у Македонији). Бугарски епископ Синесије, који је дошао у Охрид, организовао је убиство из заседе свештеника Стојана Крстића, који је био вођа српског живља у целој охридској околини. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 95. Новаковићева идеја је била да епископи (митрополит) српског порекла буду на челу епархија (Васељенске патријаршије) у којима живе Срби.

⁶⁷ О замисли да се оснује Српски егзархат или обнови Пећка патријаршија вид. С. Јовановић, *Влада*, 342; Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 185.

⁶⁸ С. Јовановић, *Влада*, 94; Милош Јагодић, „Нуфуско питање: Проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910”, *Историјски часопис* 57 (2008), 343–354.

грчком језику, бугарска страна је спроводила активну пропаганду на изјашњавању становништва, пре свега Срба, као Бугара.⁶⁹

Све зараћене стране у балканском пропагандном рату који тако упечатљиво карактерише Михаило Ристић, имале су велике и често излишне трошкове. Појам државне пропаганде шири је, наравно, од појма Пропаганде као назива за једно одељење.⁷⁰ Средства за рад овог одељења и средства за рад српских дипломатско-конзуларних представништва у Турској одређена из буџета Министарства иностраних дела,⁷¹ наравно, нису једина средства која се употребљавају за послове пропаганде.⁷² У време владе Стојана Новаковића спољна политика је углавном била посвећена македонском питању,⁷³ што значи да су послови којима се бавила Пропаганда били најопштији послови владе. Слободан Јовановић указује на трошкове у раду српске и бугарске пропаганде: „[Владимир Карић] није видео да се такви послови као пропаганда не воде с одабраним мањинама, и да се ту новац мора расипати као у рату муниција. То је посао, писао му је Новаковић, који се игра à fonds perdus. Бугари, с много старијом и искуснијом пропагандом, жалили су се да имају велике излишне трошкове због агената који су то само на платном списку”.⁷⁴ Питање величине трошкова је питање процене њихове целисходности.⁷⁵

⁶⁹ Алекса Јовановић, *Посџанак еџзархије и Турска, Русија и Србија*, Скопље 1936; Љ. Алексић-Пејаковић, „Предговор”, [у:] *Документи о спољној полицији Краљевине Србије 1903–1914*, 2, *Додаџак 1, Организација Српска одбрана 1903–1905. године* (прир. Љиљана Алексић-Пејаковић), Београд: САНУ, 2008, 10.

⁷⁰ Предисторију српске државне пропаганде вид. у: Ј. М. Јовановић, „Планови за пропаганду 1842–1858”, [у:] *Јужна Србија*, 73–75.

⁷¹ Вид. табеле расхода буџета Србије 1890–1895. године за Министарство иностраних дела, конзулате у Турској и за Кредит за ванредне трошкове и достојније заступање (у оквиру буџета Министарства иностраних дела) у: Милош Јагодић, „Извештај Бранислава Нушића о путовању из Приштине у Скадар 1894. године”, *Мешовита џрађа* (Miscellanea) 31 (2010), 260–263.

⁷² Због тога се не могу на основу буџетских ставки за рад појединих државних органа, којима су били поверени ови послови, извести поуздани закључци о укупном улагању и трошковима српске политике према Старој Србији и Македонији. Када се виде послови које је обављала Пропаганда, јасно је које су све врсте трошкова морале бити покриване. Вид. списак активности у: *Климент Цамбазовски, Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, 4, 3 (1888–1889), Београд 1987 (даље: *Грађа* 1888–1889), бр. 260, 261, Бранислав Нушић, писар, генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета, Београд, 16/28. новембар 1889; Распис С. Грујића, Београд, 20. децембар 1889. / 1. јануар 1890.

⁷³ С. Јовановић, „Стојан Новаковић”, 131.

⁷⁴ Владимир Карић извештава о организованим групама које „вуку за нос и Србе и Бугаре... нама са Бугарима прете, а Бугарима опет са нама... има случајева да су исти људи узимали и од конзула, и од министарства и од друштва Св. Саве”. Вид. М. Војводић, *СНВК*, 333–344, АС, ПсЦ, 1889–1890, пп бр. 47, Извештај В. Карића у: В. Карић С. Новаковићу, Скопље, 8/20. фебруар 1890; С. Јовановић, *Влада*, 102. С обзиром на природу појединих послова пропаганде јасно је да су се средства која су коришћена за њих морала издвајати и на основу дискреционог права врха извршне власти, као и из ванбуџетских извора.

⁷⁵ Србија је нпр. одредила сталну годишњу помоћ Васељенској патријаршији од 200 наполеона за бољи надзор рада грчких владика у Повардарју и Подримљу. Вид. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 96. Различити су начини подмиривања трошкова (преко државних органа, институција које су имале право да делују у Турској, приватних лица). У литератури се може наћи нпр. да је београдски милионер Голуб Јанић, поседник и рентијер, народни посланик за варош Београд [погрешно је писати презиме Јањић (са „њ”), јер презиме је Јанић

Узимајући у обзир дужи временски период, може се видети да су се током трајања овог балканског пропагандног рата склапали и раскидали савези, али да је одлучујући, наравно, био утицај великих сила.⁷⁶ У почетку само Турска и Албанци, чији су интереси некада исти а некада различити, за постизање својих циљева могу да користе оружану силу, односно насиље, којим је на Косову српски народ био „убијен у главу”.⁷⁷ Временом балкански пропагандни рат прераста у оружану акцију, која епилог добија у балканским ратовима.⁷⁸

ПРОСВЕТНО ОДЕЉЕЊЕ (ПРОПАГАНДА)

Предвиђено је било да српским национално-просветним радом у Старој Србији и Македонији руководи Друштво Светог Саве (Светомир Николајевић, Љубомир Ковачевић, Милан Ђ. Милићевић, архимандрит Фирмилијан, Стеван Владислав Каћански, Милојко Веселиновић...), као што је грчком пропагандом руководило тајно друштво Силогос, а бугарском Друштво Светог

(са „н”), пошто се Голубов деда, пореклом из Маврова, односно Лазаропоља, власник хана у Београду пре 1804. године, звао Јане] куповао за српску владу плацеве у Скопљу на своје име (имао је турско држављанство). Потврду ових тврђења можемо видети нпр. у томе што је купио плац за зидање српске православне цркве у Скопљу. Јанић је потпредседник скупа Македонаца и Старосрбијанаца у Београду (8/20. децембар 1896) и члан Напредне странке, а касније оснивач и доживотни председник Српске браће, финансијер четничке акције и др. АС, МИД–ПП, 1895, 345; АС, МИД–ПП, 1896, 434, Плац у Скопљу; Лука Лазаревић, „Голуб Јанић”, *Мали ѿоменик*, 129. О предлозима улагања средстава, њиховом разматрању и одлукама, као и посредним пословима сведочанства се могу наћи у сачуваним документима Пропаганде. Вид. нпр. разматрање питања награде за кајмакама велешког „што је питање о гробљу у Куманову расправио како је наш конзул желео” или обавештења да се очекује да ће велешког кајмакама поткупити Бугари. Вид. АС, МИД–ПП, 1894, 523, II, Просветни одбор, 12. седница Просветног одбора, 20. септембар / 2. октобар 1894; АС, МИД–ПП, 1894, 523, I, Просветни одбор, 16. седница Просветног одбора, 25. октобар / 6. новембар 1894. (присутни Дучић, Новаковић, Срећковић, С. Јовановић). У условима рада отоманске администрације делотворни су „путеви политике” кнеза Милоша (за којима „каскају”), које често помињу у писмима Стојан Новаковић и Владимир Карић (плате, награде, бакшиши): „Само да су још откуд Коџа-Милошеве зобнице с талирима, које је мудри Ужичанин суревљиво чувао да му се за овака посла нађу”. Вид. Михаило Војводић, *Својан Новаковић и Владимир Карић* (даље: *СНВК*), Београд: Клио, 2003, 296, АС, СН, бр. 999, С. Новаковић В. Карићу, Цариград, 12/24. август 1889; АС. Посланство у Цариграду (АС, ПсЦ), 1889, II, 101, П. бр. 334, В. Карић С. Новаковићу, Скопље, 30. новембар / 12. децембар 1889. Вид. бројне примере („да се нађе до 4000 динара у злату [за књиге]”, у М. Војводић, *СНВК*, 233, 251, 283, 334 и даље.

⁷⁶ С. Јовановић, „Стојан Новаковић”, [у:] *СД* 11, 126; АС, МИД–ПП, 1892, 502, „Пропаганда римо-католичка у Новопазарском санџаку”; „Пропаганда хрватска”. Извештај о румунској пропаганди вид. у *Грађа* (1888–1889), бр. 234; АС, МИД–ПО, 1889, II, VII, 1276, Петар Манојловић, битолски вишеконзул генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Битољ, 25. септембар / 7. октобар 1889.

⁷⁷ Радослав Љушић, „Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године”, *Историјски гласник* 12 (1987), 193–215 [Архив Југославије, Фонд Јована Јовановића Пижона, мф. 446, С. Јовановић, Извештај министру иностраних дела (1894)] (даље: „Извештај Слободана Јовановића [1894]”). О насиљу и упадима албанских чета у Србију вид. М. Војводић, *СНВК*, 125. О злочинима у Косовском вилајету вид. у: М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 184 и даље.

⁷⁸ О државној политици према Македонији вид. С. Јовановић, *Влада*, 91–99; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима*.

Кирила и Методија.⁷⁹ У Министарству просвете и црквених послова основано је Одељење за српске школе и цркве ван Србије (1887) са задатком да одржава везу између владе и Друштва Светог Саве, као и да надзире рад Друштва.⁸⁰ Након отварања српских конзулата у Турској, послове ове службе преузима Политичко одељење Министарства иностраних дела (1889).⁸¹ Владимир Карић, правник и географ, који је као статистичар 1. класе Министарства просвете и црквених послова водио послове Одељења за српске школе и цркве ван Србије, прелази у Министарство иностраних дела,⁸² где као секретар 1. класе обавља исте послове до новембра 1889. године, када прелази на дужност конзула у Генералном конзулату у Скопљу (1889–1892).⁸³ Након његовог одласка, за послове пропаганде у Политичком одељењу задужен је Бранислав Нушић, писар, који председника владе, генерала Саву Грујића (16/28. новембра 1889), извештава о пропагандним активностима и предлаже доношење решења којим ће се за Пропаганду установити засебна архива са протоколом и номером ПП№ („пропаганда поверљива нумера“).⁸⁴ Да је засебна архива неопходна, видело се након Карићевог преласка на нову дужност: „Г. Карић се служио меморијом, али ето прва прилика, чим је напустио свој сто [отишао у Скопље за конзула], показала је да је меморија хрђава архива“.⁸⁵ Циркуларом (расписом) Грујић обавештава Цариградско посланство и конзулате у Турској о новом одељењу на које се од наредне године преноси буџет са ставке Министарства просвете. У складу са Нушићевим предлогом,

⁷⁹ Прва *Основна правила Друштва Светог Саве* (31. јул / 12. август 1886), као и извештаје и говоре (Стеван Владислав Каћански, Светомир Николајевић) на првом јавном скупу Друштва (24. август / 5. септембар 1886) вид. у: Михаило Војводић, *Друштво Светог Саве, документи 1886–1891*, Београд: Архив Србије, 1999, 17–26. Вест о избору управе Друштва Светог Саве (24. август / 5. септембар 1886) вид. у: *СН* (4/16. септембар 1886). Уп. С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁸⁰ Турска влада је забранила запошљавање питомца Друштва Св. Саве као учитеља у Турској, о чему конзули више пута извештавају.

⁸¹ *СН* (12/24. мај 1889); М. Ристић, „Извештај [1893]”, 64, 68; С. Јовановић, *Влада*, 93, 100–103; М. Војводић, „Владимир Карић”, 3–25.

⁸² Владимир Карић је припремио упоредни реферат о српској, бугарској и грчкој пропаганди и предлог о плану и организацији пропагандне службе за новог министра просвете Светозара Милосављевића, који је реферат размотрио са председником владе, генералом Савом Грујићем. Карић (12/24. априла 1889) обавештава Стојана Новаковића да ће вероватно прећи у Министарство иностраних дела за секретара, руководиоца пропаганде, до чега је и дошло новембра исте године. Још у априлу је Карићу „стављано у изглед” конзулство у Солуну. Карић се нада буџету од „бар 300.000 динара”. Вид. М. Војводић, *СНВК*, 244–246, АС, СН, бр. 1594, В. Карић С. Новаковићу, Београд, 12/24. априла 1889.

⁸³ О стратешком значају Скопља вид. „Извештај Слободана Јовановића [1894]”, *ИГ*, 198–199. Први конзул у Скопљу био је Алекса Пачић, а висконзул Петар Манојловић. Наредни конзул био је Ђорђе Поповић Даничар, а након њега Владимир Карић, који је постављен за конзула 21. новембра / 3. децембра 1889. године (раније је већ отишао у Скопље). Вид. *СН* (24. новембар / 6. децембар 1889); М. Војводић, *СНВК*, 69; „Владимир Карић”, 7.

⁸⁴ *Грађа* (1888–1889), бр. 260, 261, АС, МИД–ПП, 1890, III, 1730, Бранислав Нушић, писар, генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета, Београд, 16/28. новембар 1889; Распис С. Грујића, Београд, 20. децембар 1889. / 1. јануар 1890. Априла 1891. године одржан је састанак (конференција) конзула из Скопља, Битоља и Солуна са Просветним одбором и донета одлука о раду у Старој Србији и Македонији. Вид. Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија*, 80.

⁸⁵ *Грађа* (1888–1889), бр. 260, 261, АС, МИД–ПП, 1890, III, 1730, Бранислав Нушић, писар, генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета, Београд, 16/28. новембар 1889; Распис С. Грујића, Београд, 20. децембар 1889. / 1. јануар 1890.

од конзулата тражи да доставе поуздане извештаје о раду српских школа (20. децембар 1889 / 1. јануар 1890).⁸⁶ Конзуларна конференција посвећена организацији пропаганде одржана је 14/26. априла 1891. године.⁸⁷

Да би се разумело место Пропаганде у Министарству иностраних дела, потребно је имати у виду тадашњу организацију Министарства. Начелнику Министарства непосредно су били потчињени шефови (у рангу секретара) Политичког и Административног одељења.⁸⁸ Одељења се деле на одсеке на чијем челу су шефови одсека које министар поставља наредбом, а који су такође непосредно потчињени начелнику.⁸⁹ Политичко одељење се дели на два одсека, Одсек политички (један секретар као шеф, један писар и потребан број преписивача) и Одсек за прес, а Административно на Одсек за администрацију, Одсек преводилачки, Одсек за страну преписку и Одсек благодјинички. Места шефа Политичког одељења и шефа Политичког одсека су често упражњена.⁹⁰ У делокруг Политичког одељења спадају и „политичка питања која се тичу Срба на страни” (чл. 2). Одељење за српске школе и цркве ван Србије, које је премештено из Министарства просвете у Министарство иностраних дела (1889), образовано је као засебна јединица Политичког одсека Политичког одељења Министарства иностраних дела. Просветно одељење (одсек) Политичког одељења (Просветно-црквено одељење,⁹¹ Политичко-просветно или Просветно-политичко одељење, п. п. одељење)⁹² обично се

⁸⁶ Исто. Подаци о школама се проверавају стално изнова. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 92.

⁸⁷ Програм рада на конзуларној конференцији (1891) који је саставио Владимир Карић (препис Михаила Ристића), и заједнички предлог конзула из Османског царства за организацију пропагандног рада (писао Д. Боди, 14/26. априла 1891) вид. у: Б. Вучетић, *Наџа сивар у Османском царству*, 155–161.

⁸⁸ Чл. 1. *Закона* (1886). Данас се под секретаром Министарства иностраних (спољних) дела (послова) подразумева (генерални) секретар целог Министарства, док се тада под секретаром Министарства подразумевао само ранг секретара (одређене класе) у Министарству. Начелник Министарства био је само један, а његово звање одговарало би данашњим (обједињеним) функцијама заменика министра (државни секретар), политичког директора и генералног секретара Министарства. Михаило Ристић и Слободан Јовановић не обилазе конзулате у Турској „у својству” секретара Министарства, или зато што су секретари Министарства (има више секретара различитих класа у Министарству), већ зато што су им поверени (оперативни) послови пропаганде. Када се у то време каже секретар Министарства, мисли се на ранг секретара у Министарству (као нпр. помоћник начелства), за разлику од нпр. секретара одређене класе у посланству или конзулату (секретар посланства). Када Јовановић каже да је био „секретар г. Новаковића”, не значи да је постојало место секретара, већ да је био у рангу секретара (5. и 4. класе) када му је претпостављени био Новаковић. Ово је било тадашње значење Јовановићевих речи, иако је из низа разлога, Јовановић *de facto* био на месту које би данас одговарало положају личног секретара или шефа кабинета (Стојана Новаковића).

⁸⁹ Чл. 4. *Закона* (1886).

⁹⁰ Иако на списковима нема постављених чиновника, то не значи да нико не обавља дужности из делокруга. Вид. *Државни календари* (1892–1898).

⁹¹ С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁹² Данас се у литератури могу наћи различити називи овог одељења, углавном Просветно-политичко или Политичко-просветно одељење. У Архиву Србије води се као Политичко-просветно одељење. На реконструисаном регистру за 1890. годину у Архиву Србије уписано је, међутим, Просветно-политичко одељење. Михаило Ристић користи термин „одсек”, а Слободан Јовановић „одељење”. Ни деловодни протокол ни регистар Просветно-политичког одељења за 1890. годину нису нађени у Архиви Министарства иностраних

називало Пропагандом. Под пропагандом се подразумевао системски рад у подстицању и ширењу идеја своје државе и у одбрани од пропаганде других држава. Слободан Јовановић и његови савременици реч „пропаганда” користе у значењу државне пропагандне делатности и, истовремено, као назив за посебно одељење у Министарству иностраних дела (пропагандним пословима се баве и они који нису одређено време у овом одељењу, нпр. посланик и конзули у Турској). Реч „пропаганда” нема пејоративну конотацију какву је добила у XX веку. Одељење није основано законом и не приказује се у државним календарима, где се имена чиновника овог одељења објављују на списку постављених лица Политичког одсека Политичког одељења.⁹³ Одељење је имало више дужности и задатака: отварање нових школа и одржавање старих, школовање питомаца родом из Старе Србије и Македоније, постављање учитеља, организовање рада Призренске богословије, помагање цркава и манастира, оснивање српских општина, колонизовање занатлија, ангажовање агената за пропаганду, отварање трговачких агентура, рад са штампом и објављивање публикација (старање да се преда јавности оно што би расветлило наше интересе), штампање и дистрибуција српских књига, отварање књижара и вођење статистике (системског прегледа рада) пропаганде.⁹⁴ Јован М. Јовановић, који се за Пропаганду определио у време када је Слободан Јовановић био шеф овог одељења, указује да је Пропаганда, као нарочито одељење Министарства иностраних дела, била налик Одељењу за источне послове у другим страним Министарствима иностраних дела. Била је задужена за „школско питање, цркву, обавештајну службу, публицистички рад, изучавања научна, чиновништво за везе и вангранични рад”.⁹⁵

Просветно одељење је у свом раду било упућено на Просветни одбор, саветодавно тело Министарства у националним, просветним и црквеним питањима српског народа у Старој Србији и Македонији, које је (25. маја / 6. јуна 1890) основао председник владе, генерал Сава Грујић.⁹⁶ Јован М. Јовановић образлаже идејну замисао Просветног одбора: „Организациони рад и контрола нису могући ако нема једнога средишта и дискретне руке. Саставити један одбор за пропаганду, саветодавни орган министров, саставити га од мало људи, најбоље од три човека, дубљих погледа и познавања ствари. Министри су се у то време често мењали, долазили људи који послове пропаганде нису знали, а тај посао је захтевао и знања и сталности и родољубља”.⁹⁷ Од оснивања Просветног одбора његови чланови су архимандрит Нићифор Дучић,⁹⁸ који има двадесетогодишње искуство у пословима пропаганде, и Љубомир Ковачевић, историчар, академик, који је као татор

дела која је била однета у Беч (1916) и враћена Министарству после рата. Деловодни протокол је реконструисан на основу сачуваних аката, а регистар израђен после сређивања архиве по новоутврђеним рубрикама (1939/1940). АС, МИД–ПП, 1890, Регистар; С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁹³ Вид. *Државне календаре* (1892–1898).

⁹⁴ *Грађа* (1888–1889), бр. 260, 261. Уп. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 176.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ *Грађа* (1890), АС, МИД–ПП, 1890, 265, пп бр. 714, С. Грујић, Устројство Просветног одбора при Министарству иностраних дела, 25. мај / 6. јун 1890. Уп. М. Војводић, *СНВК*, 85.

⁹⁷ Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 176.

⁹⁸ Дучић је Јовановића на састанцима опомињао да пише лепшим рукописом. У записницима седница Одбора могу се видети ове промене у рукопису Слободана Јовановића.

Задужбине Симе Игуманова стални члан Одбора.⁹⁹ Стални чланови Одбора су и представници Министарства, начелник (или његов заступник), у то време Милован Ђ. Миловановић, и благајник Министарства.¹⁰⁰ Први деловођа Одбора био је Михаило Г. Ристић.¹⁰¹ Интензивнији рад Просветног одбора поклапа се са временом када је Слободан Јовановић био деловођа Одбора и шеф Пропаганде (од 1894).

Министарство иностраних дела било је у згради у којој се налазило и Министарство унутрашњих дела, на месту на којем је касније подигнута зграда Новог двора у Улици краља Милана (данас Председништво).¹⁰² Шеф Просветног одељења и дневничар делили су канцеларију, у којој су примали информације са терена од (плаћених) агената, повереника (неплаћених агената), питомаца, учитеља и свештеника са Косова и Македоније, међу којима је било и непоузданих агената, као и „експлоататора патриотизма” (променљивог националног опредељења).¹⁰³ Слободан Јовановић и Јован М. Јовановић су ове послове обављали као свакодневне дужности у Министарству.¹⁰⁴ Просветно одељење није било „на гласу” код дипломата јер се из њега „обично одлазило у какав конзулат у Турској, а не у какво посланство на страни”.¹⁰⁵ У Пропаганди су заступљена два типа службеника. С једне стране „прави дипломата” (тог времена), државни питомац, одличан ђак из одличне куће, а с друге, генерацијски старији и искуснији, мисионарски страстан, национални радник. Националном раднику наликује службеник добро упознат са језицима, менталитетима и обичајима на Балкану (обично члан патриотског друштва родом из Македоније), али најчешће недовољно школован, непрофесионалан, а неретко и „неисправан” у служби. Карић пише да један „није готово ништа читао” и да не верује „да он и уме читати”, на шта му Стојан Новаковић одговара да га је дуго искуство „формирало

⁹⁹ М. Војводић, *СНБК*, 85.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Прва седница Просветног одбора, када су разматране 22 тачке, одржана је 21. јуна / 3. јула 1890. године. АС, МИД–ПП, 1890, 265, пп бр. 1425, Просветни одбор; М. Ристић, „Извештај [1893]”, 70–71. Уп. М. Војводић, „Путовање Михаила Г. Ристића по Старој Србији и Македонији 1892. године”, *Вардарски зборник* 2, (2003), 21–25. Одржане су само две седнице, прва 21. јуна / 3. јула 1890. године, а друга убрзо после прве (нема датума), након чега се Одбор више није састајао. Вид. М. Ристић, „Извештај [1893]”, 71.

¹⁰² Педесет година су овде била смештена министарства. Вид. К. Н. Христић, *Зайиси*, 271; С. Јовановић, *Влада*, 192, фн. 1.

¹⁰³ Канцеларија Пропаганде била је мала соба са састављеним столовима, који су испуњавали половину собе, док су другу половину заузимали орман са актима и две столице за госте. На зиду се налазила карта Балканског полуострва. Сачувана је Јовановићева фотографија са овом мапом. Канцеларија се налазила између Благајничког одељења и Архиве: „У Пропаганду је свраћало доста света, и то не увек по службеном послу, него на каву и разговор.” Вид. С. Јовановић, „Јован М. Јовановић”, 580; Исти, „Стојан Новаковић”, 121; *Влада*, 102.

¹⁰⁴ С. Јовановић, „Јован М. Јовановић”, 580.

¹⁰⁵ Упркос томе, по повратку са студија у Паризу (1896), за ово одељење се опредељује Јован М. Јовановић (Пижон), лиценцијат права, који је постављен (1/13. фебруара 1896) за писара 3. кл., *СН* (6/18. фебруар 1896); С. Јовановић, „Јован М. Јовановић”, 580. Уп. Димитрије Поповић, „Јован М. Јовановић”, *Српски књижевни гласник* (даље: *СКГ*), LX, 4 (16. јун 1940), 266.

као опортунисту; боље да се ради и рђавије, само да се ради, него да се ради никако зато што се не може постићи идеални рад”.¹⁰⁶

ЦАРИГРАДСКО ПОСЛАНСТВО

Након годину дана проведених на пословима пропаганде у Министарству иностраних дела, Слободан Јовановић је упућен у Цариградско посланство. Припремајући се за нову дужност, одлази на разговор код Стојана Новаковића, који је у то време у Државном савету, заједно са Владимиром Јовановићем (1893).¹⁰⁷ Нови састав Цариградског посланства одређен је током јула и августа 1893. године (влада Лазара Докића, некадашњег краљевог васпитача).¹⁰⁸ За посланика је постављен (13/25. јула 1893) генералштабни пуковник (касније краљев почасни ађутант и почасни генерал) Јеврем Велимировић.¹⁰⁹ Месец дана касније (15/27. августа 1893) именовани су Михаило Г. Ристић (секретар 3. кл.), Димитрије Чохаџић (секретар 5. кл. за турски језик), који се већ налазио у Посланству, Слободан Јовановић (аташе у рангу писара 1. кл.) и Владимир Лацковић (аташе у рангу писара 4. кл.).¹¹⁰ Истим указом именован је за секретара 3. класе у Министарству Светислав Симић (дотадашњи професор Друге београдске гимназије), који од Михаила Ристића преузима послове пропаганде. Министар војни (Сава Грујић) је за новог војног изасланика именовao потпуковника Милана Михаиловића, који је годину дана касније постављен за посланика у Петрограду (1895). Драгоман Посланства (секретар драгоман 3. кл.), дипломата који говори турски језик и добро познаје прилике у Турској, био је Тадија Теркан (јерменског порекла).¹¹¹

¹⁰⁶ М. Војводић, *СНВК*, 277, 280, АСАНУ, 8716/9, В. Карић С. Новаковићу, Београд, 26. август / 7. септембар 1889; Фонд Стојана Новаковића (даље: АС, СН), 1001, С. Новаковић В. Карићу, Терапија, 3/15. септембар 1889. Односи се на Милојка Веселиновића.

¹⁰⁷ С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917, 1921]”, 17.

¹⁰⁸ Лазар Докић је био пријатељ и лекар Владимира Јовановића. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/17, Др Лазар Докић пријатељу (нема имена) Владимира Јовановића, Београд, 12/24. август 1879.

¹⁰⁹ Пре пуковника Велимировића посланик је био генерал Сава Грујић, а после Владан Ђорђевић. Уочи постављења пуковника Велимировића, краљев изасланик пуковник Димитрије Цинцар-Марковић примљен је у Цариграду са највећим почастима (2/14. јул 1893). АС, МИД–ПП, 1893, 358. Обавештење о заказаној предаји Велимировићевих акредитива султану (16/28. август 1893) вид. у: АС, МИД–ПсЦ, 1893, I, 113; *СН* (8/20. децембар 1893). Велимировић је раније, по наређењу војног министра, генерала Милојка Лешјанина, као војни изасланик у Цариграду, обишао српске области у Турској 1882. године (уз помоћ руских конзулата). Вид. мајор Јеврем Велимировић генералу Милојку Лешјанину, министру војном, „Извештај о путовању по Турској” (Цариград, 17/29. септембар 1882), [у:] Момир Самаршић, „Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године” [АС, МИД–ПО, 1882, IV, III, пов. бр. 22, Цариград, 17/29. септембар 1882], *Зборник Маџице српске за историју*, 69–70 (2004), 291–313.

¹¹⁰ АС, МИД–А, 1893, 145, Указ, 15/27. август 1893; *СН* (17/29. август 1893); АС, МИД–ПсЦ, 1893, I, 133, бр. 8325, Обавештење о указу, 16/28. септембар, 20. септембар / 2. октобар 1893. На име сеобе из Београда у Цариград примио је 550 динара. АС, МИД–А, 1894, 2435, бр. 3934.

¹¹¹ Тадија Теркан, секретар драгоман 3. кл. (Указ од 26. априла / 8. мај 1891, *СН* 28. април / 10. мај 1891), унапређен је у драгомана 1. кл. 26. јуна / 8. јула 1894. године (*СН*, 29. јун / 11. јул 1894).

Велики део посла Цариградског посланства спада у делокруг рада Пропаганде.¹¹² Поново је покренуто питање делова Мостарске и Сарајевске епархије који су након аустроугарског заузимања Босне и Херцеговине (1878) остали у Турској.¹¹³ Важнија комуникација се обавља шифрованим писмима и депешама. Велимировић шаље циркулар српским конзулатима (20. октобар / 1. новембар 1893) са питањем: „колико у подручју повереног вам конзулата” има 7021 3762 (шифра за: наших школа) које 5840 (раде).¹¹⁴

Упркос тзв. „Закону о прогонству”, краљ Милан се (на позив краља Александра) враћа у земљу (9/21. јануар 1894), због чега (радикалска) влада генерала Саве Грујића подноси оставку.¹¹⁵ Решењем новог председника Министарског савета и министра иностраних дела Ђорђа Симића (влада од 12/24. јануара 1894),¹¹⁶ Слободан Јовановић је (25. јануара / 6. фебруара) позван у Министарство „да би се увећао број радника при Министарству, те да би послови ишли што брже”.¹¹⁷ Законом је било предвиђено да због потребе службе министар може наредбом привремено послати секретаре, тумаче и писаре дипломатских заступништава на службу у друго посланство, осим онога у коме су краљевим указом именовани, односно да их привремено позове у Министарство иностраних дела.¹¹⁸

По повратку у Београд, Слободан Јовановић пише (28. фебруар / 12. март 1894) Михаилу Ристићу: „Код ваших сам био пре недељу дана, [...]. Рекао сам им [...] да вам Цариград, у погледу здравља добро чини, али сам им такође и то споменуо, да су вам ‘везане руке’, па да нисте успели да дате својој патриотској радозналости онолико маха колико бисте и могли и мислили. Кад сам их више упознао са плановима о вашем премештају у Скопље, опазио

¹¹² АС, МИД–ПП, 1893, 179, XIII, пп бр. 305, Посланик пуковник Јеврем Велимировић Андри Николићу, министру, 8/20. октобар 1893.

¹¹³ Исто. Ово питање наредне године окончано је одлуком Синода Васељенске патријаршије о припајању Рашко-призренској митрополији. АС, МИД–ПП, 1894, 217, IV, Ј. Велимировић Ђорђу Симићу, председнику Министарског савета, министру иностраних дела, 9/21. март 1894.

¹¹⁴ АС, МИД–ПП, 1893, 179, XIV, Ј. Велимировић доставља препис циркулара А. Николићу, министру иностраних дела, 31. октобар / 12. новембар 1893. Између осталих, користе се следеће шифре „1796” (деца), „4839” (професор), „9337 5482 9787 3080” (Призренска богословија), „02385269” (Приштина), „9093 0439” (грчка пропаганда), „2931” ([Васељенска] патријаршија), „9095 5170” (денунцирање). АС, МИД–ПП, 1892, 191, II, Димитрије Боди, конзул у Битољу, Михаилу Кр Ђорђевићу, министру иностраних дела, 1/13. марта 1892. У Архиву Србије сачуван је речник шифара. Вид. М. Војводић, *СНВК*, 14. Велимировић и Пашић нису послали ниједан извештај од 9/21. јануара (оставка радикалске Грујићеве владе) до 26. фебруара / 10. марта 1894. године (а Пашић ни касније). Вид. „Да исправимо”, *СН* (1/13. март 1894), 2 (214).

¹¹⁵ С. Јовановић, *Влада*, 243 и даље; Илија Пржић, „Прва влада Ђорђа С. Симића”, *СКГ*, 13/1 (16. септембар 1924), 55 и даље.

¹¹⁶ С. Јовановић, *Влада*, 246.

¹¹⁷ У решењу је тражен Јовановићев пристанак да (из партије за сеобе) уместо 550 динара (по тарифи), прими само 250 динара. Јовановићево место у Цариграду није се попуњавало. У Министарству „где ће г. Слободан радити, одредићу касније” (Ђ. Симић). Свој пристанак Јовановић је доставио телеграфски, на име благајника Министарства. АС, МИД–А, 1894, V, 813; АС, МИД–ПсЦ, 1894, I, 36, бр. 980, Решење од 25. јануара / 6. фебруара 1894, примљено 26. јануара / 7. фебруара 1894.

¹¹⁸ Чл. 18 *Закона* (1886).

сам да је та новост врло непријатно дејство имала на госпођу вашу мајку, која ми је после и сама признала да не би волела да одете тамо, пошто је још једнако под утиском трагичне судбине Л. М. у Приштини”.¹¹⁹ Иницијали „Л. М.” односе се на Луку Маринковића, првог конзула Краљевине Србије у Приштини кога су убили Албанци (19. јуна / 1. јула 1890).¹²⁰ Ристић се две године касније (нерадо) прихватио дужности у Скопљу, на коју га поставља Стојан Новаковић.¹²¹

У писму Јовановић обавештава Ристића да се посланику Велимировићу и аташеу Лацковићу шаље у Цариград *Ред*, политички лист уређиван у духу (дизраелијевски схваћеног) конзервативизма, који је (1/13. фебруара 1894), уочи Јовановићевог повратка из Цариграда, покренуо његов друг Павле Маринковић са групом млађих напредњака и либерала који су имали слична политичка гледишта (под „менторством” Љубомира Недића, професора филозофије на Филозофском факултету, и Драгише Мијушковића, професора Правног факултета Велике школе).¹²² У уводницима *Ред*а Јовановић је анализирао рад аустроугарске пропаганде, која припрема европско јавно мњење за евентуалну интервенцију у Србији, служећи се наводно неутралном и незаинтересованом британском штампом (*The Times, The Standard, The Daily News*).¹²³ На ове чланке реаговала је домаћа и инострана штампа. Бечка штампа (*Neue Freie Presse*) је пренела у изводу превод Јовановићевог чланка „Отаџбина у опасности” са напоменом да је *Ред* „полузванични лист”, што је уредништво одмах демантовало.¹²⁴ Реагује и водећи пештански лист

¹¹⁹ АСАНУ, ЗМР, 14243/4097, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 28. фебруар / 12. март 1894.

¹²⁰ М. Војводић, *СНВК*, 127.

¹²¹ Ристић бележи разговор са Новаковићем, који га је условио да се прихвати дужности у Скопљу. Вид. Миле Станић, „Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића”, *Вардарски зборник* 2 (2003), 87 (даље: М. Ристић, „Успомене на митрополите”). Михаило Г. Ристић, секретар 2. кл. у Министарству иностраних дела, постављен је за конзула 2. кл. генералног конзулата у Скопљу, указом од 22. априла / 4. мај 1896. године (*СН*, 25. април / 7. мај 1896). На раду у Скопљу налази се пре доношења указа, од октобра 1895. У то време оженио се Правдом Јовановић, сестром Слободана Јовановића.

¹²² АСАНУ, ЗМР, 14243/4097, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 28. фебруар / 12. март 1894, Ристићева сестра већ се претплатила. Вид. и *Ред, лист њојички и књижевни*, 1 (1/13. фебруар 1894); С. Јовановић, „Љубомир Недић”, [у:] *СД* 11, 676. Већина другова Павла Маринковића окупљених око пројекта покретања политичког листа (од 1892) била је, пре или касније, барем једно време, у дипломатској служби (Слободан Јовановић, Војислав Марковић, Драгомир Јанковић, Живојин Перић, Бошко Чолак-Антић, Светолик Јакшић). Вид. Борис Милосављевић, „Учешће Слободана Јовановића у покретању и раду *Ред*а, *Српског ирегледа* и *Српског књижевног гласника*”, *Књижевна историја* 43/145 (2011), 637–661.

¹²³ С. Јовановић, „Отаџбина у опасности!” (12/24. фебруар 1894), [у:] С. Јовановић, *Непознати радови* (ур. Д. Иванић, С. Војиновић), Београд: Филип Вишњић, 2005 (даље: *НР*), 179–182; „Енглеска” (15/27. фебруар 1894), *НР*, 183–186; „Наши непријатељи” (17. фебруар / 1. март 1894), *НР*, 187–191. Јовановићеве уводнице потписани су колективном шифром „Р”, тј. *Ред*. Запослени у Министарству иностраних дела своје чланке, брошуре и књиге објављују под псеудонимима. Владимир Карић користи псеудоним В. Црнојевић, Михаило Ристић – П. Балкански, Светислав Смић – Павле Орловић, а Слободан Јовановић више различитих псеудонима (личне и колективне шифре) или се потписује иницијалима. О ауторству сведочи његово писмо упућено Михаилу Ристићу (28. фебруар / 12. март 1894), АСАНУ, ЗМР, 14243/4097. Вид. и С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи”, [у:] *НР*, 240.

¹²⁴ „Изјава”, *Ред*, 10 (17. фебруар / 1. март 1894). Вид. о *Реду*, „Belgrad (26. 2. 1894)”, *Pester Lloyd* (1. 3. 1894), 1.

на немачком језику (*Pester Lloyd*) који је поменут у чланку.¹²⁵ *Српске новине* (службени гласник Краљевине Србије) демантују написе у иностраној штампи да је *Ред* дворски орган.¹²⁶ Радикалски *Одјек* преноси Јовановићев текст „Наши непријатељи” и покреће полемику о спољној политици са *Редом*.¹²⁷

(Крај првог дела)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SLOBODAN JOVANOVIĆ IN THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS
(1892–1897)
[Part one]

by

BORIS MILOSAVLJEVIĆ, PhD
Institute for Balkan Studies, SASA,
Belgrade, Serbia

SUMMARY: Slobodan Jovanović (1869–1958) was a renowned Serbian scholar and statesman, lawyer, legal and political philosopher, historian, literary critic and writer, professor of public and constitutional law. This paper deals with Jovanović’s early career in the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia (1892–1897). At that time, Balkan states were involved in ruthless propaganda war. Jovanović was appointed an attaché to the Serbian Legation at Constantinople (1893) and, in 1894, promoted to the Chief of the Educational Section of the Political division of the Ministry, the so called “Propaganda” (1894–1897). In a series of articles published in political magazine *Red (The Order)* Jovanović revealed that Austro-Hungarian propaganda delivered articles to foreign (neutral) newspapers in London (*The Times, The Standard, The Daily News*) in which the authors pleaded for intervention in Serbia (“for the sake of peace and stability in Europe”).

KEYWORDS: Balkans, Macedonian question, propaganda, Slobodan Jovanović

¹²⁵ „Спољашња политика”, *Ред*, 16 (27. фебруар / 11. март 1894).

¹²⁶ „Неслужбени део” (*CH*, 1/13. март 1894), 214. Уп. „Belgrad (13. 3. 1894)”, *Telegramme des Pester Lloyd, Pester Lloyd* (14. 3. 1894), 3.

¹²⁷ *Ред*, 12 (20. фебруар / 4. март 1894).

